

مجلة ى بين المللى تحقيقات علمى علوم اجتماعى
مجلة البحوث العلمية العالمية للعلوم الاجتماعية
Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
International Journal of Social Science Research

ديوان

ISSN: 2706-6428 E-ISSN: 2707-7462

جلد: ۰۲ شماره: ۰۱ سال: ۱۳۹۹

مرورى بر خانواده خوارزمشاهيان بر اساس تاريخ مجمع الانساب و تحقيقات مدرن
لمحة عن عائلة الخوارزميين من خلال كتاب مجمع الأنساب و البحوث الحديثة
Mecmeü'l-Ensâb ve Modern Araştırmalara Göre Hârizmşahlar Hanedanı
An Overview of the Khawrazamshahian dynasty Based on History of Genealogy and
Contemporaries research

Doi: <http://dx.doi.org/10.48117/Diwan.2021.4>

پوهنوال دوكتور عزت الله ذكى* و پوهنوال دوكتور مصطفى آققوش*

Makale Bilgisi / Article Information

Makalenin Türü/Article Type: Araştırma makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Received Date: 05.10.2020

Kabul Tarihi / Accepted Date: 04.12.2020

معلومات مقاله / المعلومات للمقالة

نوع مقاله / نوع المقالة: تحقیقى / تحقیقیة

تاریخ دریافت مقاله / تاریخ استلام المقال:

تاریخ پذیرش مقاله / تاریخ قبول المقال:

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در باورقی

دوكتور عزت الله ذكى و دوكتور مصطفى آققوش، "مرورى بر خانواده خوارزمشاهيان بر اساس تاريخ مجمع الانساب و تحقيقات مدرن"، مجلة ديوان ۱/۲ (جدى ۱۳۹۹)، ۷۳-۹۰.

Atıf

Dr. İzzetullah Zeki ve Dr. Mustafa Akkuş, "Mecmeü'l-Ensâb ve Modern Araştırmalara Göre Hârizmşahlar Hanedanı", *Diwan Dergisi* 2/1 (Ocak 2021), 73-90.

* استاد دانشكده شرعیات دانشگاه محمد عاكف ارضوى بوردور / ترکیه.

ORCID ID: 0000-0001-6571-7377

* استاد دانشكده شرعیات دانشگاه نجم الدین اربكان قونیه / ترکیه.

ORCID ID: 0000-0001-6327-8278

چکیده

واژه های کلیدی:

خوارزمشاهیان، مجمع الانساب، سلجوقیان، مغولها.

خوارزم معروف به خیوه در غرب اوزبیکستان فعلی در بین دریای خزر و دریای آرال واقع شده است. همه حاکمان که در راس خوارزمشاهیان بودند به لقب خوارزمشاه معروف بودند. بنابر نقل منابع موثق تاریخ اسلام و تحقیقات مدرن معلوم می شود سه سلسله ی تحت عنوان خوارزمشاهیان در منطقه خوارزم تورکستان فرمانروای نمودند. اولین خاندان که در منطقه حکمرانی کردند آل افریغ هستند که از سالهای امپراطوری پارس شروع و تا سال ۹۹۵ میلادی موجودیت شان را حفظ نمودند. خاندان دوم مأمونی ها هستند که در بین سالهای ۹۹۵-۱۰۱۷ میلادی بر منطقه تسلط داشتند. سلطنت سوم موضوع بحث مان آل آتوتاش هستند به سرکرده گی حاجب آتوتاش تحت حمایت سلطان محمود غزنوی درخوارزم حکمرانی کردند. اولاد آتوتاش بعد از محاربه دندنقان به سلجوقیان پیوستند. اگرچه سلطان آلپ ارسلان پس از لشکرکشی مانگیشلاک در سال ۱۰۶۵ میلادی این منطقه را به پسرش ایاز داد، اما در سال ۱۰۶۶ میلادی در دوره های آلپ ارسلان و ملکشاه به والیان محلی تحویل داده شد. سلطان ملکشاه تصرف و درآمدهای خوارزم را به تاجدار (تاشدار) خود انوش تگین گارچه یی (قره چه یی) داد. با این حال اگرچه آنوش تگین به عنوان فرماندار وظیفه اجرا می نمود اما یکی از تورکان قبیچاقی بنام خوارزمشاه ایککینچی عملاً حاکمیت خوارزم را بدست داشت. پس از مدتی در جریان نبردهای تاج و تخت که در دولت سلجوقی رخ داد، ایککینچی بر اساس دعوت سلطان برکیارق با ده هزار سوار خود در مسیر خراسان به راه افتاد. هنگامی که او در سال ۱۰۹۷ به مرو آمد، توسط قودان و یاروقتاش، دو امیر قدرتمند آن دوره کشته شد و نیروهایش پراکنده شدند. بر این اساس برکیارق که حبشی بن آتوتاش را به صفت والی خراسان گماشته بود به تعقیب قاتلان ایککینچی روان کرد. آتوتاش امر سلطان برکیارق را موفقانه به انجام رسانده، قطب الدین محمد پسر آنوش تگین را به فرمانداری خوارزم منصوب کرد. بنابر این در سال ۱۰۹۷ میلادی سلسله خوارزمشاهیان تأسیس شد. قطب الدین محمد اولین کسی بود که از طرف سلجوقیان بر منطقه حکومت می کرد. درباره تورک بودن آنوش تگین جد خانواده خوارزمشاهیان تردیدی نیست. فقط او به کدام قبیله تورکها تعلق داشت مشخص نیست. قابل آوریست که خوارزمشاهیان تا حمله مغولها بالای دنیای اسلام (۱۲۲۰میلادی) در منطقه حاکمیت داشتند.

ملخص

الكلمات المفتاحية:

الخوارزميون، مجمع الأنساب،
السلجقة، المغول.

يقع منطقة خوارزم المعروف باسم خيوه بين بحر خزر وبحر آرال ، في غرب أوزبكستان اليوم. عُرف جميع الحكام الذين حكموا خوارزم باسم خوارزمشاه. وفقاً للمصادر الأساسية لهذه الفترة والسجلات في الدراسات الحديثة ، يُلاحظ أن ثلاث سلالات تحت اسم خوارزمشاهية. حكمت منطقة خوارزم في تركستان. السلالة الأولى التي حكمت المنطقة هي آل افرغ بدءاً من الإمبراطورية الفارسية واستمرت حتى عام ٩٩٥. السلالة الثانية التي سادت في خوارزم هي المأمونيون ، الذين حكموا المنطقة بين ٩٩٥-١٠١٧ السلالة الثالثة التي اتخذت الحرية تحت حكمها هي آل آتونتاش ، المنتسبون إلى الغزنويين ، وهو موقع بحثنا الرئيسي. دخل خوارزم آل آتونتاش تحت حكم السلجقة تحت قيادة طوغرول بك بعد حرب دندقان عام ١٠٤٠. أعطى السلطان ألب أرسلان المنطقة لابنه أياز بعد غزو منغيشلاق عام ١٠٦٥. ومع ذلك ، فقد تم تسليمها إلى حكام محليين في عام ١٠٦٦ في عهد السلطان ألب أرسلان ومليكشاه. بعد فترة ، ترك ملكشا مجموعة المنطقة إلى تاشدار الخاصة به ، أنوشتكين قاراجه ي. على الرغم من أن أنوشتكين كان مسؤولاً رسمياً عن المنطقة ، إلا أن خوارزمشاه إكينجي ، أحد أتراك قيبجاق ، كان يديرها. في هذه الأثناء ، عندما اندلع الصراع على العرش في الدولة السلجوقية ، انطلق خوارزمشاه إكينجي إلى خراسان مع عشرة آلاف من الفرسان بدعوة من السلطان بركياروق. ولكن عندما جاء خوارزمشاه إكينجي إلى مرو عام ١٠٩٧ ، قُتل على يد أمراء أقوياء في تلك الفترة ، قودان وباروقتاش وتشنت قواته. بناءً على ذلك ، أرسل السلطان بركياروق حاكم خراسان حبش ابن التونتاق بعد قتل خوارزمشاه إكينجي. نجح حبش بن التونتاق في الوفاء بأمر السلطان بركياروق وعين قطب الدين محمد ابن تاشدار أنوشتكين حاكماً لخوارزم. وهكذا ، في عام ١٠٩٧ تم إحياء سلالة خوارزمشاهية مرة أخرى. كان قطب الدين محمد أول من حكم المنطقة نيابة عن السلجقة. على الرغم من أنه لا يوجد شك في أن تاشدار أنوشتكين الذي كان سلفاً لسلالة خوارزمشاهية هو تركي الاصل ، إلا أنه لا يُعرف إلى أي قبيلة تركية ينتمي إليها. سيطرت الخوارزمشاهيون في المنطقة حتى غزو منغول ١٢٢٠ عام.

Anahtar Kelimeler:

Hârizmşahlar, Mecmeü'l-Ensâb, Selçuklular, Moğollar.

Özet

Hive olarak bilinen Hârizm, günümüzde Özbekistan'ın batısında, Hazar Denizi ile Aral Denizi arasında yer almaktadır. Hârizm'i idaren eden tüm hükümdarlar Hârizmşah olarak biliniyordu. Dönemin temel kaynaklarıyla modern araştırmalardaki kayıtlara göre, Türkistan'ın Hârizm bölgesinde Hârizmşah adı altında üç hanedanın hüküm sürdüğü görülmektedir. Bölgeyi yöneten ilk hanedan, Pers İmparatorluğu'ndan başlayıp 995 yılına kadar varlığını muhafaza eden Afrigoğullarıdır. Hârizm'de hüküm süren ikinci hanedan ise bölgeyi 1017-995 yılları arasında yöneten Me'mûnîler'dir. Hârizm'i hâkimiyetleri altına alan üçüncü hanedan esas çalışma konumuz olan Gaznelilere bağlı olan Altıntaşoğullarıdır. Hârizm ve Altıntaşoğulları 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşından sonra Tuğrul Bey'in liderliğindeki Selçuklu egemenliğine girdi.

Sultan Alp Arslan 1065 yılında Mangışlak seferinden sonra bölgeyi oğlu Ayaz'a verdi. Ancak 1066 yılında Sultan Alparsalan ve Melikşah dönemlerinde mahalli valilere teslim edildi. Bir müddet sonra Melikşah, bölgenin idaresiyle tahsilatını kendi Taşdar'ı Anuş Tegin Garçeî (Karacâî)'ye bıraktı. Anuş Tegin'in resmen bölgenin sorumlusu olmasına rağmen Kıpçak Türklerinden Hârizmşah Ekinci tarafından idare ediliyordu. Bu esnada Selçuklu Devleti'nde taht mücadelesi baş gösterince Hârizmşah Ekinci, Sultan Berkyaruk'un daveti üzerine on bin süvarisiyle Horasan'a doğru yola çıktı. Fakat Hârizmşah Ekinci, 1097 yılında Merv'e geldiğinde dönemin iki güçlü emiri Kodan ve Yaruktaş tarafından öldürüldü ve kuvvetleri dağıtıldı. Bunun üzerin Sultan Berkyaruk, Horasan Valisi Habeş İbn Altuntakı Hârizmşah Ekinci'nin katillerinin peşinden gönderdi. Habeş İbn Altuntak, Sultan Berkyaruk'un emrini başarıyla yerine getirdi ve Taşdar Anuş Tegin'in oğlu Kutbuddin Muhammed'i Hârizm valisi olarak atadı. Böylece 1097 yılında Hârizmşah hanedanı yeniden ihya edildi. Selçuklular adına bölgeyi ilk yöneten Kutbuddin Muhammed oldu. İslam dünyasına yönelik 1220 yılındaki Moğol istilasına kadar hâkimiyet süren Hârizmşahlar hanedanının atası olan Anuş Tegin'in bir Türk olduğuna şüphe olmamasına rağmen hangi Türk kabilesine mensup olduğu bilinmemektedir.

Keywords:

Khwarazmian,
Majcmau'l-Ansab,
Seljuks, Mongols.

Abstract

Kharizm, known as the Khiva, is located between the Caspian Sea and the Aral Sea, in the west of Uzbekistan today. All the rulers who were at the head of the Kharizmshah's were known as Kharizmshah. According to the basic sources of the period and the records in modern research, it is seen that three dynasties under the name of Kharizmshah ruled in the Kharizm region of Turkistan. The first dynasty that ruled the region is the Al-i Afrigh, starting from the Persian Empire and maintaining its existence until 995. The two dynasties that ruled in the region are the Mamunîs, who ruled the region between 1017-995. It is the son's of Altintash people who dominate the Kharizm and who are affiliated with the Ghaznavids. Kharizm and son's of Altintash came under the rule of the Seljuks under the leadership of Sultan Tughril after the Dandanaqan War in 1040. Sultan Alp Arslan gave the region to his son Ayaz after the Mangishlaq expedition in 1065. However, in 1066, it was handed over to local governors during the reigns of Sultan Alparsalan and Malikshah. After a while, Malikshah left his own Tashdar Anush Tagin Garchai (Karajaî) with the administration of the region, to collect the collection. Anuş Tegin was officially in charge of the region although, it was administered by Kharizmshah Ekinci, one of the Kıpçak Turks. Meanwhile, when the struggle for the throne broke out in the Seljuk State, Kharizmshah Ekinci set out to Khorasan with his ten thousand cavalry upon the invitation of Sultan Barkyaruq. But when Kharizmshah Ekinci came to Marv in ۱۰۹۷, he was killed by two powerful emirs of the period, Kodan and Yaruktash, and his forces were dispersed. Upon this, Sultan Barkyaruq sent Khorasan Governor Habash Ibn Altuntak after the murderers of Kharizmshah Ekinci. Habash Ibn Altuntak successfully fulfilled the order of Sultan Barkyaruq and appointed Qutbuddin Mohammad, son of Tashdar Anush Tagin, as the governor of Kharizm. Thus, in 1097, the Kharizmshah dynasty was revived again. Qutbuddin Mohammad was the first to rule the region on behalf of the Seljuks. Although there is no doubt that Anush Tagin, who was the ancestor of the Khwarazmian dynasty, which ruled until 1220, was a Turk, it is not known to which Turkish tribe he belongs. Although there is no doubt that Anuş Tegin, who was the ancestor of the Hârizmşahlâr dynasty, which ruled the Islamic world until the Mongol invasion in 1220, is a Turk, it is not known to which Turkish tribe he belongs.

مقدمه

طوری‌که از منابع موثق تاریخ اسلام و تحقیقات مدرن معلوم می‌شود که سه سلسله ی تحت عنوان خوارزمشاهیان در منطقه خوارزم تورکستان فرمانروایی نمودند. اولین خاندان که در منطقه حکمرانی کردند آل افریغ هستند که از سالهای امپراطوری پارس شروع و تا سال ۹۹۵ میلادی موجودیت شان را حفظ نمودند. خاندان دوم مأمونی‌ها هستند که در بین سالهای ۹۹۵-۱۰۱۷ میلادی بر منطقه تسلط داشتند. سلطنت سوم موضوع بحث مان آل آلتونتاش هستند که به سرکرده گی حاجب آلتونتاش تحت حمایت سلطان محمود غزنوی درخوارزم حکمرانی کردند. اولاد آلتونتاش بعداز محاربه دندنقان به سلجوقیان پیوستند.^۱ سلسله خاندان خوارزم شاهان از جمله امرا و سلاطین ترک‌ها بودند.^۲ طبق روایت شبانکاره ی مولف تاریخ مجمع الانساب دولت سلجوقیان غلامی داشت بنام بیلگا تکین. و این بیلگاتکین به مرور زمان در عهد سلطان ملکشاه بن الپ ارسلان سلجوقی به مقام امیری از جانب سلطان منصوب شده. و شخص بیلگا تکین هم نیز غلامی داشت بنام نوشتکین که شخص حلیم، دیندار و صادق بود. موصوف خدمات زیادی را به دولت وقت سلجوقیان انجام داده و بنابر توجه خاص دولت مردان (امیران) سلجوقیان رشد و به جایگاهی خوبی دست یافت. بعداز درگذشت رهنما و امیر خود جانشین وی شده و به مقام امیری رسید و به شحنگی (قایم مقام) خوارزم مقرر گردید. سپس سلطان ملکشاه سلجوقی اداره و مدیریت ولایت خوارزم را نیز به عهده او سپرد. طبق معمول آن زمان وی لقب خوارزمشاهی را کسب و از آن خود نمود. نوشتکین خاصه پسری داشت بنام محمد، جوان نجیب و اندیشمندی بود. فرزند دیگرش قطب الدین محمد بن نوشتکین نیز شخصیت بی بدیل علمی، فرهنگی و سیاسی همان عصر بود که دارای ویژه گی های خاص فردی خود بود. بعد از وفات سلطان ملک شاه سلجوقی و امیر نوشتکین رهبری حکومت خوارزم بنابر حکم سلطان بر کیارق بن ملکشاه سلجوقی بر قطب الدین محمد منحیث جایگزین پدرش انتخاب گردید. قطب الدین محمد به حاکم و نماینده فوق العاده دولت سلجوقیان سه دهه خوارزم را اداره و فرمانروایی کرد. قطب الدین محمد در زمان سلطان سنجر سلجوقی جایگاه خود را حفظ نمود.^۳ او با داشتن روابط و اعتبار عالی زمام امور حکومت داری خوارزم را به پیش میبرد. وی هر سال (بعضا پسرش آتسزبن محمد) بخاطر تجدید بیعت خود از دولت سلجوقیان حضور سلطان سنجر سلجوقی آمده تجدید پیمان و اطاعت میکرد. بعداز یک مدت درسال ۵۲۲ هجری قطب الدین محمد از دنیای فانی رحلت نمود و مقام ولایت و اداره امور (والی) خوارزم بدست پسر اش آتسزبن محمد قرار گرفت و به لقب خوارزمشاهی رسیده جز از دولت سلجوقیان شد.^۴

^۱ محمد بن علی بن محمد شبانکاره یی، مجمع الانساب (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۹۸۴)، ۱۳۵/۲، *DIA*؛ Aydın Taneri, "Harizmşahlar", *DIA* (İstanbul, 1997), 16/229.

^۲ Gülseren Ceceli Dursun, *Harizmşahlar Devleti'nde ilmi hayat (1097-1231)* (İstanbul: Mimar Sinan, Doktora, 2015), 1.

^۳ Dursun, *Harizmşahlar Devleti'nde ilmi hayat (1097-1231)*, 2.

^۴ شبانکاره یی، مجمع الانساب، ۱۳۵/۲. ابوالفضل محمد بن حسین البیهقی، تاریخ بیهقی، تحقیق. سعید نفیسی (تهران: نشریات ثنایی، ۱۹۴۰)، ۸۱۲/۲؛ İzzetullah Zeki, *Gazneli Mahmud'un Din Politikası* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019), 252.

مؤلف مجمع الانساب

مؤلف مجمع الانساب محمد بن علی محمد شبانکاره‌ای، مورخ و شاعر و نویسنده برجسته دوره مغول است. شبانکاره‌ای در ولایت شبانکاره‌ای فارس به دنیا آمد و پس از کسب کمالات، به شاعری پرداخت. وی مشاور و مداح خواجه غیاث‌الدین محمد بن رشیدالدین فضل‌الله، وزیر آخرین پادشاه مغول سلطان ابوسعید بهادر خان بود و فصایدی در مدح او سرود. اثر وی تحت عنوان «مجمع الانساب»، از آثار مشهور قرن چهاردهم به شمار می‌رود و در زمینه تحقیق تاریخ عهد مغول، از منابع ارزنده به حساب می‌آید. این کتاب در واقع چکیده‌ای از تاریخ اسلام است که مؤلف آن را خیلی مختصر نوشته است. شبانکاره‌ای، تألیف «مجمع الانساب» را در سال ۷۳۳ق، آغاز کرد و در سال ۷۳۶ق، به پایان رسانید و آن را به سلطان ابوسعید ایلخانی فرستاد. با مرگ این سلطان و غارت ربع رشیدی، کتاب او از میان رفت. شبانکاره‌ای چند سال بعد، نسخه‌ای دیگر از کتاب خود را نوشت و در مقدمه‌ای نو بدون ذکر نام، به یادکرد محامد سلطان محمد ایلخانی و وزیر او خواجه زکریا عبدالرحمن پرداخت.^۵

آتسز بن محمد بن انوشنگین

آتسز بن محمد که بعد از وفات پدرش بنا بر فرمان سلطان سنجر سلجوقی حاکم خوارزم مقرر شد. موصوف شخصیت برتر از پدر در امور حکومت داری، سیاست و قلم بدست بود. چنانچه به تفسیر قرآن شریف خوب تسلط داشته و مرد قلم بدست فرهنگی نیز بود اشعار فارسی و عربی می‌نوشت و به علما، فرهنگیان و شعرا نهایت احترام می‌کرد. در خدمت سلطان سنجر مداوم بود. خدمات و دست آورد های زیادی در عرصه های فرهنگی و سیاسی داشته از جمله در جنگهای بسا سخت در پهلوی سلطان مثل کوه استوار ایستاده بود. از این لحاظ سلطان سنجر او را زیاد دوست می داشت. چنانچه سلطان سنجر روزی به طرف ماوراء النهر میرفت و روانه بی جنگ با طمعاج خان بود. به منطقه سلطان رسید جنگ شروع شد و شدت گرفت کار سلطان سنجر دشوارتر شد و فشار جنگ بالایش افزوده شد و لشکرهایش درست نمی‌جنگیدن و از لشکریانش نا امید و به تنگ آمده بود.^۶ در این اثنا آتسز از دور رسید و برخاست بر اسب جنگ خود نشست به کمک سلطان سنجر بتاخت وقتیکه به محل جنگ رسید که کار سلطان سنجر دشوار شده نزدیک کشته شده بود. با رسیدن آتسز به مرکز جنگ، جنگ را به نفع خود تمام کرده و سلطان را از مرگ نجات داد. چون سلطان سنجر از چنگ دشمن نجات یافت و از آتسز پرسید که چطور از وضعیت من خبر شدی و به کمک من رسیدی؟

در جواب آتسز گفت: شب در خواب قیلوله دیدم که سلطان در تنگی افتاده بود از خواب برخاستم و رو به قرارگاه نهادم و به کمک شما شتافتم. بعد از این مقام و منزلت آتسز نزد سلطان سنجر بالا رفت از جمله افراد نزدیک و با اعتماد سلطان شد. فقط دشمن و رقیبان آتسز آرام ننشستند. از روی کینه و حسد به جان او سوء قصد و پلان های شوم را روی دست گرفتند. ولی موفق نشدند و بالاخره بین آتسز و سلطان سنجر تخم نفاق کاشتند.^۷

^۵ رشید الدین فضل همدانی، جامع التواریخ (تاریخ مبارک غازانی)، تصحیح، محمد روشن و مصطفی موسوی (تهران: میراث، ۱۳۹۴)، ۶۵/۱.

^۶ شبانکاره‌ای، مجمع الانساب، ۱۳۵.

^۷ Aydın Taneri, "Harizmşahlar", 16/229.

آتسز مردی هوشمند و ذکی بود صلاحیت عام و تام خوارزم را بدست خود گرفته بود. چندین بار به جنگ کفار رفته موفقیت های بی نظیر و غنایم مالی بی شماری را با خود آورده تحویل خزاین خاندان خود نموده از اقتصادی خوب و برتری برخوردار بود از این لحاظ حاکمیت اش قوی شده نیازی بیشتر به حمایت سلطان سنجر نداشت، دست به کودتاه زد. حاکمیت سلطنت را به سرداشت. در آن زمان که خلفای بغداد از حکومت و دولت سلاطین سلجوقی ناراضی و عدم قناعت شان بود به آتسز نامه ها نوشته ارسال کردند. در محتویات نامه (اورا علیه دولت سلجوقی تشویق، ترغیب و تحریک کرد) آتسز نیز میفهمید وقت زوال دولت و سلاطین سلجوق نزدیک شده در حالی از هم پاشیدن است و به یکبارگی تصمیم گرفت و اعلان استقلال نمود. بعد از اعلام استقلال وی سلطان سنجر یک دوبار بر علیه او به جنگ رفت.^۸ و سه بار سفیران صلح میانجگری کردند طرفین را به صلح دعوت کردند و نتیجه صلح شد. بعد از موقف آتسز بالا رفت و بر تخت خوارزمشاهی نشست. وقتیکه سلطان سنجر در دست اترک اوغوز گرفتار شد. آتسز از آن فرصت طلایی استفاده نمود با انبوهی از قشون خود از خوارزم به طرف خراسان حرکت کرد. تا خراسان را تسخیر و جز قلمرو خود ساخته نماینده و والی خود را بنشانده. اما برایش چانس یاری نکرد که آتسز در سال ۵۵۱ هجری وفات کرد.^۹

در باره وفات آتسز چنین روایتی را مورخین زمان به رشته تحریر در آورده اند: آتسز روزی در ولایت آمو به تفریح و تعطیل رفته بود و در خیمه خفته بود که آواز قرآن به گوش او آمد و چون هیچ کس را نمیدید دانست که آن تنبیهی است و صدا کرد و این آیت میشنید که ﴿وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ﴾^{۱۰} آتسز در آن هفته وفات کرد طبق روایت شبانکاره ی: رشید و طواط بر سر جنازه او میگريست و میگفت: شاه فلک از سیاستت میلرزید، پیش تو به طوع بندگی میورزید، صاحب نظری کجاست تا در نگرد تا آن همه مملکت به این میلرزید؟^{۱۱}

ایل ارسلان بن اتسز

بعد از وفات آتسز اداره مملکت خوارزم به دست فرزند ارشدش ایل ارسلان قرار گرفت. وقتیکه ایل ارسلان به سرفدرد آمد اکثر مخالفین خود را تحت امر و زیر یک چتر در آورد.^{۱۲} از سوی دیگر در دولت سلجوقیان بعد از وفات سلطان اختلافات درونی به میان آمده بود. سلطان محمود بن محمد بن بغرا خان که از اولاده خواهر سلطان سنجر بود سلطنت خراسان و تخت سلطان سنجر را بدست گرفته بود دیری نگذشته بود که یکی از غلامان سلطان سنجر بنام مؤید آیه بر علیه سلطان محمود بن محمد طغیان کرد و او را بگرفت و چشم هایش کور کرد و خودش را به حبس انداخت. سلطان محمود و خوارزمشاه ایل ارسلان دوست قدیمی و مناسبات بسا درازی داشتند.^{۱۳} به این اساس ایل ارسلان خراسان آمد و مؤید آیه در جنگ مغلوب کرد

⁸ Dursun, *Harizmşahlar Devleti'nde ilmi hayat (1097-1231)*, 3.

⁹ شبانکاره ی، مجمع الانساب، ۱۳۶.

^{۱۰} القمان، ۹/۳۲.

^{۱۱} شبانکاره ی، مجمع الانساب، ۱۳۷.

¹² Taneri, "Harizmşahlar", 229.

¹³ Dursun, *Harizmşahlar Devleti'nde ilmi hayat (1097-1231)*, 4.

ودستگیر کرد. واز سلطان محمود پول زیادی دریافت کرد و به نیابت خود در خراسان بنشانند. در سکه و خطبه خراسان به نام ایل ارسلان چاپ و خوانده میشد. وقتیکه خوارزمشاه ایل ارسلان با دستاورد بزرگ به خوارزم برگشت درحال راهسپار عزیمت ماوراءالنهر گردید. و روی به لشکر ختای نهاد. فتح و موفقیت بزرگی را به دست آورد. هیبت و عظمت او در دلها بنشست. چندین سال محاصره قلاع ملاحظه نموده در سال ۵۶۰ هجری بعد از نه سال حکمروایی درگذشت.^{۱۴}

سلطان‌شاه بن ایل ارسلان

بعد از وفات ایل ارسلان دولت خوارزمشاهی بدست دو پسر ماند. پسر بزرگتر تکش و خردترش سلطان‌شاه بود. در اثنای وفات ایل ارسلان تکش در ولایت جند بسر می برد. سلطان‌شاه بزرگ که از ترکان خاتون بود در خوارزم بر تخت شاهی نشست.^{۱۵} امور مملکت را به دستور و رهنمایی مادرش اداره میکرد. از طرف دیگر اراکین یا رهبری دولت و امرا برای حکومت واحد تصمیم برآن گرفتند تا تکش را به خوارزم دعوت کنند و یک دولت مقتدر تشکیل دهند. ولی تکش دانسته بود آمدنش به خوارزم مصلحت نبوده به معنی سلب صلاحیت و قدرت می باشد. ازاین سبب رو به ترکستان کرد و نزد خان رفته طلب کمک و همکاری نمود. کمک و مساعدت های عظیمی و سپاهی انبوهی دریافت و مورد توجه قرار گرفت پس از آن برای به دست گرفتن اقتدار رهگذار خوارزم شد. سلطان‌شاه در نبود تکش مدتی مملکت را اداره نمود. همزمان رسیدن تکش به خوارزم او با مادرش بگریختند و به خراسان رفتند و به مملکت مؤید پیوستند و خزاین بسیار جمع نمودند. بعد از این با برادر زیاد جنگ نمود. فقط از جنگ تکش پیروز بر آمد اداره دولت را بدست خود گرفت. برادرش سلطان‌شاه با گذشت هشت سال درسال ۵۲۹ هجری وفات کرد.^{۱۶}

تکش بن ایل ارسلان

طوریکه تذکر یافت تکش برای بدست گرفتن قدرت درسال ۵۶۸ هجری به خوارزم آمد و بر تخت نشست. او از نظر سیرت و اخلاق شخصیت عالی جناب و پادشاه عادل بود. به صفت یک سلطان مقتدر تهدیدات سلطان شاه و مادرش را برطرف نمود. با وی داخل جنگ شده شکست داد. حامی وی ملک خراسان مؤید و ترکان خاتون را به اسارت گرفت. بعدا مؤید را به دو نیم زد و ترکان خاتون را هم بکشت. خود سلطان شاه بگریخت و پناه به ملوک غور برد و مدتی آنجا بود. دراین مدت میان خان ختای به واسطه اهدای مال مواضعه با تکش بد بود دست به جنگ زد و تکش ایلچیان ختای را به جیحون انداخت.^{۱۷} در مقابل آن خان ختای سلطان شاه را استحضار کرد. سلطان شاه از غور و غرچه به ختای شد و با لشکری انبوه به طرف

^{۱۴} شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۳۸.

^{۱۵} Taneri, "Harizmshahlar", 230.

^{۱۶} شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۳۹؛ ابن اثیر در باره وفات سلطان‌شاه در الکامل فی التاریخ چنین نوشته است: (از دشواریهای مسلمانان یکی این بود که محمد خوارزمشاه و سلطان‌شان ناپدید شده بود و کسی از او خبری نداشت. گاهی گفته میشد که در همدان مرده و مرگ او پنهان مانده است. گاهی نیز میگفتند در اطراف شهرهای فارس وارد شده و درگذشته و خبر مرگش را در پرده نگه داشته‌اند تا مغولان دنبال او بدانجا نروند. گاهی نیز گفته میشد که به مازندران برگشته و سوار کشتی شده و در جزیره‌های در دریا از جهان رفته است. بعد به تحقیق معلوم شد که در دریای مازندران زندگی را بدرود گفته است) عزالدین علی بن الاثیر، الکامل فی التاریخ، مترجم. ابوالقاسم حالت (تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۵۵)، ۱۶۴/۲۶.

^{۱۷} Dursun, *Harizmshahlar Devleti'nde ilmi hayat (1097-1231)*, 4.

خوارزم حرکت کرده. تکش امرکرد تا آب جیحون بر بالای ایشانرا ببندند و اکثرشان هلاک شدند.^{۱۸} و سلطان شاه به خراسان گریخت و بر شهر سرخس حمله کرد. ملک دینار که والی آن بود از تبار ترک های اوغوز بود به مملکت کرمان بگریخت و سلطان شاه مدتی سرخس را تصرف نمود. و باز سلطان تکش او را براند و همچنین هر وقتی میان برادران اصلاح ذات البینی می رفت فقط سلطان شاه به هیچ حال به برادر سر تسلیم نمی کرد و اوضاع مملکت را مخشوش می ساخت. بعد از اینکه وی در سال ۵۸۹ هجری در سرخس درگذشت قلب و روح سلطان تکش آرام گشت.^{۱۹} روی به عراق نهاد. و میان اتابکان آل سلجوق و سلطان طغرل منازعت بود تا به میان ایشان صلح افکند. از این لحاظ رخت سفر را طرف خراسان بست. در این اثنا پسر مؤید سنجر شاه استقلال خودرا اعلان نموده بود. تکش وی را دستگیر نموده به چشم هایش را کشید و کورکرد و خراسان را ضبط کرد. بعد از آن به طرف ماوراءالنهر رفت، ملک سمرقند را تابع خود ساخت و دوباره از برای طغرل سلجوقی به عراق آمد. مملکت عراق و آذربایجان را تحت قلمرو خود آورد. وقتیکه سلطان طغرل کشته شد تکش از دارالخلافه عباسی تقاضا کرد. مبذول نیفتاده در خشم شد و با خلیفه جنگ نموده استقلال عراق و آذربایجان را نیز به دست گرفت. بعد به عراق باز آمد و ملاحظه را فرو شکست ناگاه در سال ۵۹۷ هجری بخت یاری نکرد مریض شد و بعد از گذاردن بیست و هشت سال پادشاهی درگذشت.^{۲۰}

علاء الدین محمد بن تکش بن ایل ارسلان

در عهد علاء الدین محمد بن تکش کار آل آتسز رونق یافت و به درجه کمال رسید. مقام و منزلت دول در سلطنت بدانجای رسید که هیچ کس از سلاطین بدان مرتبه نرسیده بود. و حدود دولت خوارزمشاهی را وسعت داد. از جمله ایران و منطقه ی مشرق و مغرب را به خاک سلطنت الحاق نمود. عهد علاء الدین محمد در اثنای وفات پدرش مشغول جنگ ملاحظه بود.^{۲۱} و با ملاحظه مصالحه کرد به صد هزار دینار سرخ صلح کرد و به خوارزم بازگشت، در سال ۵۹۶ هجری امرا و رهبری دولت را دعوت کرده همه را خلع و خود را سلطان اعلام و بر تخت سلطنت نشست. علاء الدین محمد اولین کاری که در اوایل پادشاهی خود انجام داد آن بود که مدتی به جنگ ملوک غور مشغول گشت، تا آن دولت و خاک آنها را با دولت خود الحاق کرد.^{۲۲} دولت غزنین که دست آورد آل محمود بود نیز تحت تسلط خود آورد. بعد از این دولت سیستان را گرفت. و این منطقه مذکور چون مستقل کرده به پسر بزرگترش جلال الدین منکیرنی سکندر ثانی داد. پس از آن به مازندران را تاخت و حاکمیت سلطنت را به همه مشرق برسانده. و در آخر عمر اقتدار او چنان قوی و مستحکم شد که در مفتخر القاب شده. بعد از تصفیه خاک ایران زمین وارد ماوراء النهر شده تا تمام شش مناطق سمرقند، بخارا و ماوراء النهر همه را بدست آورد. آنقدر مقتدر شد که هیچ کس را بالا تر از خود نمی دید. چون دولتش بر فلک سعادت راست بایستاد و هلال سعادتش بدر گشت. مشکل

¹⁸ Taneri, "Harizmşahlar", 229.

¹⁹ شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۰.

²⁰ شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۱.

²¹ Taneri, "Harizmşahlar", 229.

²² Dursun, *Harizmşahlar Devleti'nde ilmi hayat (1097-1231)*, 5.

عمده که درز کرد آن بود که هوس سرزمین ختای در سر او افتاده. رای منفی بزرگان دولت اش نتیجه نداد و آن زنبور خانه را بشورانید و برفت و غارت کرد و مستخلص شد. و الحق قوم ختای سدی بود بر روی لشکر مغول تاتار چون آن سد رخنه شد قوم مغول راه پیدا کند. و آن بود که عالم را بگرفتند و همه مملکت سلطان محمد را بر هم زدند.^{۲۳}

مشکل دومی سلطان علاء الدین محمد آن بود که با خلیفه وقت عباسیان الناصر لدین الله آغاز مناقشه و مخالفت نموده فتوا ائمه حاصل کرد که امامت آل عباس بر حق نیست. از روی شرع، خلافت و امامت میراث اولاد علویان حسینی بود و اگر سلطانی باشد حق در مرکز قرار دهد بر وی فرض است. و ائمه وقت این فتوا بدادند و او بدین بهانه لشکر به جانب بغداد کشید و شیخ زمانه شهاب الدین سهروردی در میانجی و سفیر شد و آن کار به خشونت کشیده. قضاء الله زمستانی سخت بود و سلطان علاء الدین محمد چون به اسد آباد رسید برفی پیدا شد که جمله لشکرش از سرما بمردند. از لشکر چقدر برگشتند و از چهارپایان خود اثر نماند و سلطان با هزار تأسف بازگشت و خود در آن نزدیکی دریای لشکر جرار پادشاه نامدار و سلطان کامگار چنگیز خان برسد و حکومت و اداره سلطان محمد به خطر افتاده. چنگیز خان و لشکریانش بر جمله مشرق حمله نمود. و جمله سرزمین شرقی را به تصرف خود آورد.^{۲۴}

هدف اصلی چنگیز خان آن بود که مجموعه از بازرگانان از این طرف هر سال اموال خوب و قیمتی به ترکستان میبردند و به لشکر چنگیز خان میفروختند تا این راه تجارتی بروی بازرگانان بسته نشود از این سبب متعرض ملک سلطان نمیشد چون سلطان را سعادت از قالب دولت بیرون افتاده بود فتنه مبادرت نمود مثل شر و فساد شد. و آنچنان بود که جمعی بازرگانان روی به اردوی چنگیز خان آوردند و اموال را یک بر ده بفروختند و چنگیز خان ایشان را با آغوش باز پذیرفته و تحایف داد و ازا قوام اعم از مسلمانان و مغولان همراه ایشان ترکیب کرد نزدیک به چهارصد و پنجاه تن بود و به سرزمین سلطان فرستاد و پیغام داد که چون سلطان محمد امروز از ما درامان است و میان ما دوستی است بازرگانان او پیش ما آمدند. مهمان و معرفت یافتند ما نیز جمعی بازرگانان فرستادیم تا اموال تجارتی ما را به سرزمین شما انتقال داده مبادلات تجارتی صورت گیرد و مغول ها امیدوار بودند تا حرکات بل مثل دوستانه نماید و توقع آنرا داشتند. وقتیکه آن کاروان تاجران به ماوراء النهر رسیدند ملک ماوراء النهر از آنجا که طمع در مال ایشان کرده بود با سلطان محمد ارتباط برقرار نموده گفت که: جمعیت بازرگانان آمده اند از مسلمانان سواستفاده کرده به حمایت کافران پردازند. در دین اسلام روا نیست که مسلمانان به حمایت کافران درآیند حکم آن چگونه بیان میشد؟ سلطان هدایت داد تا که همه ایشان را به قتل برساند نا آگاه از آن که چهار صد و پنجاه مسلمان بیگناه است؟^{۲۵}

سلطان بی آنکه غور و بررسی کنند و تصمیم عاقلانه بگیرند که به هر تار مویی که بر سر آن بازرگانان بود سر صد هزار پادشاه گردنکش برفت و جهانی در اضطراب آمد. چون این خبر به شاه جهانگیر رسید چنان قهر شد گویی که آسمان به زمین خورد

^{۲۳} شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۰.

^{۲۴} شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۱.

^{۲۵} شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۲؛ علی صفر آق قلعه، "بندای دولت خوارزمشاهیان و پایان کار سلطان محمد خوارزمشاه"، گزارش میراث، ۳۴ (۱۳۸۸)، ۲۵-

و چنگیزخان تصمیم گرفت انتقام سختی و جبران ناپذیر بگیرد و خاندان خوارزمشاهی را نیست و نابود کند. بعد از این سلطان علاء الدین محمد که خود در عراق بود وبعد از مدتی خبر به گوش وی رسید که چنگیز خان را از این حال خبر شده و لشکرکشی خواهد کرد. خوف و ترس در وجود او پیدا شد و به خراسان بازآمد و مدتی در نیشابور به عیش مشغول گشت. در این اثنا خبری رسید که کوچلک خان پسر گور خان قصد تصرف ماوراء النهر را کرده است.^{۲۶} سلطان بدین مصلحت به سمرقند آمد دفع کوچلک خان کرد و سلطان هنوز در سمرقند بود خبر آوردند که توقطغان مقدمه لشکر چنگیز خان است و با سپاهی بزرگ میرسد. سلطان محمد هنوز شربت جنگ و دستبرد مغول نچشیده بود با لشکری تمام روی به ولایت جند نهاد و به مقابله لشکر مغول کرد و به کنار رودخانه برسیدند لشکرهایی دیدند پر از کشتگان و خون تازه. از مجروحی پرسیدند که این چه لشکری است؟^{۲۷} گفت لشکر مغول. سلطان از پی ایشان برفت و به ایشان رسید و ایشان کمتر از لشکر سلطان بودند چون قلب کشیدند پیغام فرستادند که ما را چنگیز خان به مصلحتی دیگر فرستاده و اجازت جنگ با سلطان محمد نداریم، تو دامن عافیت گیر و برو و الا پای بر دم اژدهای نهی. سلطان شروع به جنگ کرد و هیچ کدام طرفی پیروز نشدند هر دو لشکر فرود آمدند. مغولان در شب آتش بسیار کردند و برفتند. روز دیگر سلطان علاء الدین محمد به سمرقند آمد خوف و هراس بر او راه یافته و روز به روز آوازه چنگیز خان میرسید و سلطان میترسید و از جهان و از دولت خود سیر شده بود و سن او به هفتاد رسیده بود. از سوی دیگر قضایای جنگ نیز بر روح وی تاثیر منفی انداخته بود. بر آن حال میپیچید و چاره میاندیشید. از بزرگان و وزرا و اراکین دولت مشورت خواست فقط هیچ درمانی برای دردش میسر نشد. وزرا گفتند مصلحت در آن است که سرزمین ماوراء النهر را ترك گوئیم و سپاه بسیار در کنار جیحون جمع کنیم و بنشینیم که هیچ لشکر این سپاه قوی و مستحکم را نتواند شکست. و از هر طرف لشکرها خواستند و منتظر شدند ولی به غیر از لشکری که در شهر مقیم بودند آنچه لشکر سلطانی تمام هفتصد هزار سوار می رسید و از لشکر دیگر خبری نیست. در مقابل آرای وزرا سلطان علاء الدین محمد گفت که دیگر چه تدبیری باید گرفت؟^{۲۸}

یکی از وزرا گفت که خراسان را نیز ترك بکنیم و به عراق روییم که عراق ملکی فراخ است و از مغول دور است. فقط سلطان علاء الدین محمد پیشنهاد مذکور را هم نپذیرفت. دیگری گفت خراسان و عراق و ماوراء النهر هیچ یکی نباشد به سرزمین غزنین روییم و کابل، سیستان و هند در دست ما باشد. تا که این سیل بگذرد دو سه روزی آنجا باشیم.^{۲۹} سلطان این رأی را بیسندید و عمادالملک وزیر از برای آن که از عراق بود میخواست تا با ملک خود رود رأی سلطان بگردانید و سلطان عزیمت عراق کرد. پس صد و ده هزار سوار نیکو در سمرقند بنشانند.^{۳۰}

²⁶ Taneri, "Harizmşahlar", 229.

^{۲۷} شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۲.

^{۲۸} شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۲.

²⁹ Taneri, "Harizmşahlar", 229.

^{۳۰} غیاث الدین خواندمیر، دستورالوزراء، تحقیق. سعید نفیسی (تهران: شرکت نسبی اقبال و شرکاء، ۱۳۵۵)، ۲۲۹؛ شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۳.

به هر شهر که میرسید مردم را از لشکر تاتار میترسانید و دل مردم زیاد میشکست مایوس میشد و می گفت: شما هر کسی چاره جان خود کنید. سلطان علاء الدین محمد مدتی در نیشابور به عیش مشغول شد و کار عالم در اضطراب افتاد و دست از حزم و ملکداری بکشید و به غیر از شراب و عیاشی مصروف شد و سلطان جلال الدین که پسرش بود مردانه بود و میدانست که این کار به هر حال به گردن او خواهد افتاد و این غصه قصه اوست بارها پیش پدر پیشنهاد داشت که این همه فکر و ترس را به خود راه دادن طریقه عقل نیست و کار سیاست و حکومت چنین باشد البته روحیه را نباید از دست داد و لشکر بسیار داریم به یکبار جمع باید کنیم و به مغل ها حمله کنیم، اگر پیروز میسر شد آن نامی باشد تا جاویدان و اگر کشته شویم شهید خواهیم شد و نزد وجدان خود راحت خواهیم شد. سلطان علاء الدین محمد گفت ای پسر با بخت ستیزه نمیتوان کرد. امروز دست دولت ایشان بالاتر است با سر چه کنیم موجب نقص و بدنامی خواهد بود و این دولت ما تمام شده و خدای به ایشان داده دو سه روزی دیگر صبر کن چندان که من رحلت از این دنیا کنم و تخت و تاج به تو رسد آن چنانچه دانی بکن. سلطان جلال الدین چون این سخن از پدر میشنید دل او سردتر میگشت. به هر حال خیر رسید که یمه و سبتای با سی هزار سوار از جیحون گذشتند. سلطان به خوف و هراس روی به عراق نهاد و حرکت کرد.^{۳۱} امرای عراق جمله استقبال کردند. سلطان با ایشان مشوره کرد. گفتند پناه به شیران کوه باید داد و قریب دویست هزار سوار گرد کاران برآمدن بر کوهی که محکم است. سلطان گفت این تصمیم و عزمی که ما داریم به دویست و پانصد و ششصد اتکاف نخواهد کرد و گفت ملک لورستان را آواز کنید. درحال نصره الدین هزار اسپ بیامد و زمین بوسه داد. سلطان از وی مشورت خواست.^{۳۲}

گفت میان عراق و مملکت لور کوهی است محکم، مصلحت در آن است که پناه بدان کنیم. سلطان علاء الدین محمد گفت هدف تو لشکر در این دره فرود آوردن و انتقام ملک فارس است و هدف خود را حاصل میکنی. به هر حال جمله ملوک هر کسی مایوس به سرزمین خود بازگشتند و به ضبط قلمرو و سرزمین خود مشغول شدند. سلطان از ری به مازنداران رفت. ملوک گیلان پیش او جان بر میان بستند. سلطان هرچه خزینه و حرم، زنان و فرزندان طفل داشت همه را به جزیره آبسکون انتقال داد. و آن از جزیره های است در میان دریای مازندران. ترکان خاتون که مادرش بود با دختران و خزاین و اطفال همه بدان جای تحویل کرد و تقریباً صد و پنجاه هزار سوار در اطراف آن جزیره مسوول ساخت و متباقی لشکر را اجازه داد تا بروند. بعد از مدتی آوازه آمد که لشکر مغول رسیده. سلطان از آن جزیره بیرون آمد و پیاده برفت و کس ندانست که به کجا رفت. روز دیگر لشکر مغول برسیدند و جملگی زنان و خزاین همه را غارت کردند و آن صد و پنجاه هزار سوار کس ندانست که چگونه نیست شدند. و گویند سلطان قریب صد فرسنگ پیاده برفت و مریض شد و چون خبر هتک پرده حرم بشنید شکمش پاره شد و بمرد.^{۳۳}

³¹ Taneri, "Harizmşahlar", 229.

³² شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۴.

³³ علاءالدین عظاملك بن بهاءالدین محمد بن محمد الجویینی، تاریخ جهانگشای جویینی، تحقیق. محمد قزوینی (لیدن: بریل، بی تا)، ۱/۵۱۰. شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۴.

جلال الدین منکبرنی بن محمد بن تکش

در اثنای فرار از مغولان فرزند بزرگ سلطان علاء الدین، محمد جلال الدین منکبرنی در جزیره آبسکون با پدر بود پدراش را تسکین و تسلی می نمود.^{۳۴} فقط حین آمدن لشکر مغول به جزیره او از راه آب برآمده طرف خوارزم رفت.^{۳۵} و خوارزم هنوز تسلیم نشده بود و دو پسر سلطان محمد در آنجا با زن سلطان وبا فرزندان خود زنده گی می کردند. از این لحاظ سلطان جلال الدین را راه ندادند. به این سبب سلطان جلال الدین در غزنین رفته بر تخت نشست و لشکری بسیار بر وی جمع شدند از ترک، ترکمان، خلج، هندو، کابلی، سیستانی و دیگر اقوام.^{۳۶} و خبر آمد که تکجیل نوپین از امرای چنگیز خان به ولایت پروان رسیده. سلطان بر علیه شان با آنها جنگی مردانه وار کرد و مغولان را شکست داد. چون پیش چنگیز خان رفتند تقاضای تا سی هزار سوار به تکجیل باز نمودند و در دفعتا برایش فرستاد. اردوی مغول وقتیکه به حدود غزنین رسید سلطان جلال الدین با پنجاه هزار سوار جنگ رو در رو و آن روز جنگ سخت کرد. روز دیگر مغول تلفات زیادی داده عقب نشینی کردند آن سلطان جلال مقاومت نموده مغول را هزیمت داد و پیروز گشت و به غزنین باز آمد و دو ملک بودند در غزنین: یکی امین ملک و یکی اغراق ملک. میان ایشان ماجرای افتاد و امین ملک تا زیانهایی بر سر اغراق زد. سلطان بازخواستی نکرد.^{۳۷} اغراق با بیست هزار سوار ترکمان و خلج از پیش سلطان برفت و به کرمان ساکن شد. در این حال لشکر بزرگ و تازه نفس چنگیز خان بالای سلطان حمله نمود. وی ناچار وارد جنگ شده. لشکر چنگیز خان از پیش آب سند آمد. سلطان در میان لشکر مغول تنگتر میشد و میدان جنگ بر وی تنگ میشد. حکم چنگیز خان آن بود که جلال الدین رانکشند.^{۳۸}

از این سبب ضربه یی به وی وارد نمیکردند تا که زنده دستگیر نمایند. در اخیر برای سلطان جلال الدین هیچ چاره نماند. بالای اسپ نامدار خود برنشست و او را پاشنه زد و باز فرار کرد.^{۳۹} گویند ده گز بود. چون سلطان آن سوی رود رفت جمعی از خادمین و غلامان که طمع از جان بریده بودند به دریا خود را انداختند و مغولان از دنباله ایشان برفتند. چنگیز خان چون آن مردانگی سلطان جلال الدین بدید انگشت به دندان گرفت و روی بازپس کرد پسرانش ایستاده بودند به مغولی گفت از پدر چنین پسر می باید ماند و بازگشت. و سلطان جلال الدین با پنجاه مرد جنگ آور طرف هندوستان رفت.^{۴۰}

بعد از مدتی به جمعی از هندوها درگیر شدند و هدایت داد تا هر سواری چوبی بریده و و بر آن هندوها بزنند و اکثرشان کشتند و مال ایشان را غارت کردند و تابع خود ساختند و از آنجا به شهر دهلی رفت. و سلطان شمس الدین ایلتمش که ترکی بود از موالی سلاطین غورسلطان دهلی بود. برای سلطان جلال الدین خیلی احترام کرد و جان بر میان بست. اما از سلطان خائف بود مبادا خلق هندوستان بر وی اتفاقی کنند خیلی هدیه و خزینه پیشکش کرد. و سلطان از مملکت دهلی برفت و در هندوستان

^{۳۴} منهاج سراج، طبقات ناصری، تحقیق. عبدالحی حبیبی (تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۳)، ۳۱۲.

^{۳۵} Taneri, "Harizmşahlr", 229.

^{۳۶} Dursun, *Harizmşahlr Devleti'nde ilmi hayat (1097-1231)*, 5.

^{۳۷} Taneri, "Harizmşahlr", 230.

^{۳۸} شبانکاره یی، مجمع الانساب، ۱۴۵.

^{۳۹} Dursun, *Harizmşahlr Devleti'nde ilmi hayat (1097-1231)*, 5.

^{۴۰} Taneri, "Harizmşahlr", 230.

هر کجاییکه قلعه می دید به زیر تصرف خود می آورد. از آنها مال و دارایی می‌گرفت تا که لشکرش قوی شده خبر رسید بر تخت نشسته و مردم عراق هوای سلطان جلال که در عراق آوازه مغول ساکن شده و برادرش سلطان غیاث الدین پیرشاه الدین دارند. سلطان به تعجیل برفت و از راه مکران به کرمان آمد و یک ماه در کرمان بود و دختری به براق داد و حکومت کرمان بر براق مقرر کرد و خود عازم اصفهان گشت و با لشکری تمام به ری رفت و غیاث الدین ری را حصار گرفت. سلطان مدتی در آن حدود بود پس قصد بغداد کرد و از خلیفه ناصر لدین لله کمک و همکاری خواست. خلیفه با ایشان مخالف بود. لشکری را به دفع سلطان برسوق داد. خط مقدم ایشان ترکی نامش توشمر و سلطان به یک لحظه آن سپاه را بشکست و خیلی غنیمت یافت و ملک اردبیل نیز به جنگ پیش آمد آن نیز شکسته شد و سلطان به تبریز رفت.^{۴۱}

اتابک ازبک که خواهر سلطان را به نکاح خود داشت از سلطان هراس داشت بگریخت. سلطان مملکت آذربایجان را صافی کرد و ملک گرج بترسید. سی هزار مرد را به جنگ فرستاد. سلطان ایشان را نیز بشکست و دو امیر را اسیر بگرفت. و سلطان به نفس خود عازم تفلیس شد و آن ملک را تسخیر کرد و عزیمت روم و شام کرد. در این حال خیر رسید که براق که ملک کرمان بود بر علیه اش شده. سلطان یک جریده برنشست و به هفده روز از تفلیس به کرمان آمد. براق بترسید و عذر خواست و سلطان به اصفهان باز آمد و بر تخت نشست و پادشاهی بر اوتصمیم گرفت و دیگرطرف لشکرکشی به سرزمین روم کشید و شهر اخلاط را بگرفت و آن نواحی را ضبط کرد. دراین حال خبر رسید که مغولان به ری رسیدند. سلطان به تبریز آمد و از آنجا به اصفهان شد و لشکر را ساز داد و به ری آمد و مصاف مغولان داد و برادرش غیاث الدین پیرشاه آن روز حيله کرد لشکر سلطان منهدم شد. سلطان یک سواره بگریخت و به لورستان شد چند روز در دره ها پنهان شد و لشکر مغول تمام اصفهان و قم و کاشان و آن حدود همه را غارت کردند و چون مغولان برفتند سلطان به اصفهان بازآمد و امرا بر وی جمع شدند و کسانی را که در آن جنگ نامردی و حيله کرده بودند بگرفت و مجازات کرد. بعد از آن عزیمت گرجستان و سرزمین روم کرد.^{۴۲} و اهل گرج مدد از لشکر قبیچاق خواستند و لشکری بزرگ بیاوردند. سلطان پاره های نان و پاره های نمک پیش ایشان فرستاد و گفت اصل شما ترك است و ما نیز ترك و ضرورتی نیست که مدد گرجیان کنید. ملک قبیچاق بازگشت. روز دیگر سلطان جلال الدین پیغام فرستاد به لشکر خصم که امروز جنگ یکان یکان کنیم و فردا جنگ بزرگ کنیم. پس آن روز خود سلاح پوشید و پیش صف آمد و از لشکر دشمن قریب صد سوار بیفکنند و چون روز به نیمه رسید سلطان به سر تازیانه اشارت کرد و به یکبار حمله کردند و گرجیان بگریختند و اخلاط تسخیر شد و بعضی ازجا های روم را نیز بگرفت.^{۴۳}

از سوی دیگر خبر رسید که مغول جرماغون به حد عراق پیش آمده و قصد تصرف بغداد را دارند. سلطان به تبریز رفت و قاصد ها فرستاد به خلیفه عباسی و به ملوک و امرای عراق و گفت بدانید که مغول مستولی گشت و همه جهانرا گرفت اکنون چاره آن است که همه تان به من لشکری مرا کمک کنید که من شما را سدی محکم و به یکبار و دوبار پای بفشاریم ممکن که دفع ایشان میسر گردد و حالا که سخن من قبول نکنید همه اسیر مغول می شوید و از ما و شما سرزمین نماند. پس نه خلیفه

^{۴۱} شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۵.

^{۴۲} Taneri, "Harizmşahlar", 230.

^{۴۳} شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۵.

این رأی قبول کرد و نه اهل عراق و سلطان در حدود آذربایجان بماند. مغولان که بدان طرف آمده بودند برسیدند و سخت جنگ کردند. این آخرین جنگی بود که سلطان کرد و هزیمت یافت. همه خزینه و اطفال و زنان از دست داد. سلطان نیکدل شکسته شد و ترک لشکر و لشکر داری کرد و پنهان شد و کس ندانست که کجا رفت. قومی گفتند به راه تبرستان و مازندران بیرون شد و گذر بر حشم کرد. در بعض روایت روزی جایی خفته بود. اگراد در لباس او که همه مرصع بود طمع کردند و او را هلاک کردند. قومی گفتند که به لباس تصوف ملبس شد و خرقه‌های پوشید و سر در جهان نهاد. هر وقتی در شهری کسی سر برزدي و گفتمی سلطان جلال الدین است و بدان سبب خیلی فتنه برخاست بدین شکل نام و نشان اوکس نیافت.^{۴۴}

غیاث الدین پیرشاه بن محمد بن تکش

طبق روایت شبانکاره ی سلطان محمد خوارزمشاه فرزند زیاد داشت. اما آنچه در صدد پادشاهی بودند سه پسر بودند: اول سلطان جلال الدین منکبرنی، دوم سلطان غیاث الدین پیرشاه و سوم سلطان رکن الدین در آنوقت که پدر سلطان جلال الدین در حیات بود مملکت سلطان محمود چون سیستان، غزنین و هندوستان از آن وی بود. مملکت کرمان به غیاث الدین تعلق داشت. و سرزمین عراق به رکن الدین تخصیص شده بود.^{۴۵} وقتیکه سلطان جلال الدین سلطان شد او باد سلطنت در دماغ افکند و در سروقتی چنان هر وقت نیز عذر به گمان بی وفایی می نهاد و سلطان جلال الدین وی را تحمل می کرد. تا روزی که روزگار جلال الدین منقضی شد او هنوز مهوس آن کار بود دو سه روزی در کرمان بر تخت نشست و به عراق آمد و براق حاجب که والی کرمان بود مریی او گشت. و چون کار مغول قوی شد براق مردی داهی بود و بنیاد ایلی و مطاوعت با سلاطین مغول نهاد.^{۴۶}

سلطان غیاث الدین از نارضا و رضا تن در داد و مادر سلطان زن براق شد. و مدتی کار براق در ترقی بود و سلطان غیاث الدین محکوم او گشت اما تاب اهانت نمی آورد. در وقت مستی از وی سخنهای نقض براق صادر می گشت و براق اغماض می کرد. روزی به غایت مست بود در مجلس روی با براق کرد و گفت این سلطنت مرو را کی به تو داد؟ جواب داد آن کس که قبای ملک از پدر و برادر تو برکشید و به مغولان پوشید. سلطان غیاث الدین فحشی گفت. براق بفرمود تا او را با مادر یکجا بکشند و روزگارش ختم شد.^{۴۷}

رکن الدین غورسانجی

وقتیکه سلطان محمد از عراق بازگشت رکن الدین غورسانجی را نامزد ملک عراق کرد با ابهتی و عدتی روان شد.^{۴۸} و عماد الملک را بر سبیل اتابکی با وی بفرستاد. چون به ری رسید امرای عراق برخلاف او کودتاه اتفاق کردند. سلطان، محمد بن

^{۴۴} شهاب الدین محمد خرندزی زیدری النسوی، سیرت جلال‌الدین منکبرنی، تحقیق. مجتبی مینوی (تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴)، ۷۰.

^{۴۵} Taneri, "Harizmshahlar", 231.

^{۴۶} شبانکاره ی، مجمع‌الانساب، ۱۴۷.

^{۴۷} شبانکاره ی، مجمع‌الانساب، ۱۴۷.

^{۴۸} Taneri, "Harizmshahlar", 231.

شرف الدین امیر مجلس را به مدد او بفرستاد و جنگ کردند و بر امرا پیروز شد و اکثر ایشان رادستگیر کرد و بر هیچ کس آسیبی نرسانید. همه را عفو کرد و بدین تلافی جمله اهل عراق مطیع شده و چون خبر رسید که پدرش سلطان محمد از ماوراء النهر منعزم بازآمد او عماد الملک را بفرستاد تا سلطان را به آمدن به عراق سوق دهد. آن بود که عماد الملک سلطان را به عراق آورد و هم از ری عزیمت فرار کرده به مازندران شد و چون پدرش به مازندران رفت او نیز در عراق نتوانسته بود باشد به راه کرمان برفت و به ملک زوزن پیوست. او جان بر میان بست و خزانه ها بریخت.^{۴۹}

چون نایره سطوت و هجوم مغول منتفی گشت باز به عراق آمد و بر در اصفهان بنشست. اهل اصفهان به مدد قاضی راه برایش ندادند و بازگشت. در شهر ری آمد و مدت دو ماه در ری اقامت کرد. چون خبر آمدن مغول شنید به فیروزکوه آمد و به قلعه تحصن جست. مغولها مدت پنج ماه وی را در محاصره قرار داد. بالاخره در دست مغول گرفتار شد و او را از قلعه به شیب آوردند. با تمام اولادهايش بقتل رساندند. و از نسل سلاطین خوارزم کس نماند و امید از روزگار ایشان منقطع گشت.

نتیجه

فروپاشی خوارزمشاهیان باعث شد که تورکها و جهان اسلام ضرر و خساره های جبران ناپذیری را متحمل شوند. جهان اسلام در نیمه دوم قرن دوازدهم میلادی در مناطق (سرزمین های) همسایه خصوصا به آسیا در حال گسترش بودند. تلاش های صوفیان ترک به ویژه احمد یسوی در میان اقوام مختلف ترک متمرکز شده و نتایجی خوبی بدست آمده بود و در صورت که کنکلی، قبیچاق و کیمکلی اسلام را می پذیرفت به تمدن ترکی - اسلامی کمک بسازایی میکرد. فقط فروپاشی خوارزمشاهیان در برابر حمله مغول این احتمال و پیش بینی را از بین برد. تعداد زیادی از ترک ها محکوم به زندگی انزوایی (تبعید) در مناطق سایبریا و آلتایی شدند. علاوه بر این عصر گسترش علوم و ادبیات (فرهنگ، سیاست، تجارت و علمی) در ماورالنهر و خوارزم رو به سقوط نهاد. بسیاری از نخبه گان و دانشمندان مجبور به ترک کشور خود شده و روبه هجرت به هند، سوریه، مصر و آناتولی (کشور ترکیه فعلی) شدند.

^{۴۹} شبانکاره بی، مجمع الانساب، ۱۴۹.

منابع

- Dursun, Gülseren Ceceli. *Harizmşahlar Devleti'nde ilmi hayat (1097-1231)*. İstanbul: Mimar Sinan, Doktora, 2015.
- Taneri, Aydın. "Harizmşahlar". *DİA*. C. 16. İstanbul, 1997.
- Zeki, İzzetullah. *Gazneli Mahmud'un Din Politikası*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- آق قلعه، علی صفر. "ابتدای دولت خوارزمشاهیان و پایان کار سلطان محمد خوارزمشاه" ۳۴ (۱۳۸۸)، ۲۵-۳۱.
- البیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین. *تاریخ بیهقی*. تحقیق. سعید نفیسی. تهران: نشریات ثنائی، ۱۹۴۰.
- الجوینی، علاءالدین عظاملک بن بهاءالدین محمد بن محمد. *تاریخ جهانگشای جوینی*. تحقیق. محمد قزوینی. لیدن: بریل، بی تا.
- النسوی، شهاب الدین محمد خرنذی زیدری. *سیرت جلالالدین منکبرنی*. تحقیق. مجتبی مینوی. تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴.
- خواندمیر، غیاث الدین. *دستورالوزراء*. تحقیق. سعید نفیسی. تهران: شرکت نسبی اقبال و شرکاء، ۱۳۵۵.
- سراج، منهاج. *طبقات ناصری*. تحقیق. عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- شبانکاره بی، محمد بن علی بن محمد. *مجمع الانساب*. تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۹۸۴.
- همدانی، رشید الدین فضل. *جامع التواریخ (تاریخ مبارک غازانی)*. تحقیق. محمد روشن و مصطفی موسوی. تهران: میراث، ۱۳۹۴.